

Lastige vrijheid*

Rudolf Boehm

Moet de vrijheid (nog steeds) worden bewezen? Het bekende adagium luidt *affirmanti occumbit probatio*: aan wie iets – de werkelijkheid ervan – bevestigt, komt ook de bewijslast van die bewering toe. Van twee tegenstrijdige beweringen moet men evenwel niet zozeer die bewijzen, welke zich onthoudt van elke uitspraak over iets bijzonders, waarvan het bestaan bevestigd wordt – dan wel die, welke inderdaad iets positiefs poneert. Nu is het niet altijd gemakkelijk uit te maken of in een bepaalde uitspraak iets positiefs wordt beweerd of niet. Het positieve ('affirmatieve') resp. negatieve van de *formulering* is geen voldoende criterium. Zo lijkt het wel op het eerste gezicht duidelijk dat in de strijd tussen godgelovigen en godloochenaars de bewijslast bij hen ligt, die het bestaan van een volmaakt, in allerhoogste mate reëel en deze wereld overstijgend wezen poneren: zij moeten godsbewijzen leveren, het is niet aan hun tegenstanders het niet-bestaan van een god te bewijzen. Maar wanneer Nietzsche over het 'verbijsterend begrip God' meent: 'het laatste, dunste, ledigste wordt als eerste geplaatst, als oorzaak-in-se, als *ens realissimum*', dan zou dit wellicht betekenen dat het eerder de godloochenaars zijn die moeten aantonen dat zo'n god niet bestaat. Want volgens die opvatting zouden de godgelovigen slechts aanvaarden dat de grond van alle dingen – die ze God noemen – bijna een niets is, terwijl de godloochenaars in feite zouden beweren dat de wereld stevig op zichzelf berust. Of: bevat de wet van behoud van energie de erg gedurfde stelling van een onvergankelijke en onuitputtelijke wereldsubstantie – of is ze slechts de uitdrukking van de toegeving dat niets duurzaam en bestendig is dan een oneindig onbepaalde bron van mogelijkheden? Of nog: houdt de beschuldiging van een vergrijp in dat men een zwakte van de beschuldigde aanneemt óf dat men stelt dat de beschuldigde in staat was dit vergrijp (niet) te plegen?

Vrijheid of determinisme: wie heeft wat te bewijzen?

Wat nu, indien het 'probleem' van de vrijheid tot nu toe altijd verkeerd gesteld zou zijn? Zowel verdedigers als tegenstanders van het bestaan van de

* Uit het Duits vertaald door B. Angelet.

vrijheid – van de mens, van de wil, van de geest – schijnen akkoord te gaan over de noodzaak, deze stelling te bewijzen, eerder dan de stelling van een onvoorwaardelijk heersend determinisme. Vrijheid geldt als iets positiefs, als een buitengewoon vermogen, als macht, als uitnemendheid, als ideaal. Dit gaat wel eens zo ver dat aanhangers van de leer van de vrijheid bijwijlen, alleen al door de vermelding van determinismen, invloeden en motieven, die de vrijheid van een besluit beperken, zich verplicht voelen daartegen te polemiseren. Alsof het voor deze leer niet zou volstaan, dat er steeds nog enige vrijheid blijft bestaan, ook al zou het grootste deel van ons handelen gedetermineerd zijn en zou men van de vrijheid slechts zelden gebruik maken. Waarom toch wordt de vrijheid in het algemeen zo geïdealiseerd en tot een voorstelling van volstreekte macht verheven, zodat haar bestaan een hoogst onzekere, veeleisende stelling wordt, die tal van bewijzen behoeft? Of vrijheid nu werkelijk bestaat of niet, de ervaring die (tenminste) haar mogelijkheid aantoont is toch helemaal geen ervaring van een onbeperkt vermogen tot vrije zelfbepaling, van een mens die volledig meester over zijn beslissingen en handelingen zou zijn. Integendeel, het is de ervaring van en de vrees voor de verantwoordelijkheid, de vrees namelijk, verantwoordelijk te zijn, dus de letterlijk vreselijke ervaring de last van een verantwoording en van een verantwoordelijkheid in 't algemeen te moeten dragen. Ervaren wordt, dat overal bepaalde oorzaken (in extramorele zin) verantwoordelijk zijn voor bepaalde gevolgen. Ervaren wordt, dat eigen handelingen van een mens in dezelfde zin als oorzaken verantwoordelijk zijn voor bepaalde gevolgen. Ervaren wordt, dat ikzelf of een ander deze gevolgen kon uitschakelen door deze handelingen na te laten of door anders te handelen. Ervaren wordt, dat men soms deze gevolgen zelf moet dragen. Ervaren wordt, dat men voor deze gevolgen door anderen verantwoordelijk 'gesteld' wordt – uiteindelijk in 'morele' zin. In de ervaring van verantwoording en verantwoordelijkheid wordt de vrijheid oorspronkelijk als iets doorgaans negatiefs beleefd en, niet zonder vrees, als *last* ervaren. Deze ervaring kan bedrieglijk zijn, deze vrees ongegrond. Het kan zijn, dat ik *niet*, dat niet *ik* verantwoordelijk gesteld kan worden voor mijn handelingen en hun gevolgen. Het kan zijn dat ik op bewijsbare wijze voor een bepaalde handeling niet verantwoordelijk gesteld kan worden, dat men bv. zou kunnen aantonen dat het voor mij onmogelijk was deze handeling na te laten; of dat ik voor de gevolgen van deze handeling niet verantwoordelijk kan worden gesteld, omdat die uit bijzondere omstandigheden resulteerden waarmee ik geen rekening kon houden, gewoon omdat ze me onbekend waren. Zelfs dan nog blijft de mogelijke verantwoording voor mij een typisch voorwerp van vrees: het blijft een mogelijkheid die 'niet-uitgesloten' kan worden, in ieder geval moet worden bewezen dat er bepaalde omstandigheden waren die mij van de verantwoording ontlasten; in het ander geval, voor zover dit bewijs uitblijft, moet worden aangenomen – en *zonder* dat hiervoor een bijzonder bewijs nodig is –

dat ik de last van de verantwoording moet dragen. Het is ook typisch dat we bijna altijd zeggen dat een oorzaak voor een gevolg, een mens voor de gevolgen van zijn handelingen 'verantwoordelijk' kunnen zijn, alleen als de gevolgen *slecht* zijn. Men moet er zeker ook aan denken dat menselijke handelingen evenzeer voor 'positieve' gevolgen of gebeurtenissen 'verantwoordelijk' kunnen zijn – en dat ze dan in een gunstige zin 'toegeschreven' worden aan deze handelingen. Ook in dit geval blijft de 'vrees' voor de verantwoording en haar last aanwezig, ze stijgt zelfs door deze mogelijkheid: ik doe dit of dat; ik zal de verantwoording voor de gevolgen moeten dragen indien ze slecht zijn, omdat ik dit gedaan heb, temeer omdat, indien ik in de plaats daarvan iets anders zou hebben gedaan, de slechte gevolgen vermeden zouden zijn en wellicht een positief resultaat bereikt zou zijn. Zijn het dan niet enkel en alleen deze ervaringen van een lastige, vreeswekkende aard die aanleiding geven tot de probleemstelling van de vrijheid, of ze nu werkelijk zijn of illusoir?

Maar dan is hier van kracht: deze ervaringen vormen de grond om mij als verantwoordelijk en *daarmee ook als vrij* – en *daardoor* als verantwoordelijk – te beschouwen. *Tenzij* – tenzij in het gegeven geval of heel in 't algemeen en op fundamentele wijze mijn onvrijheid en niet-verantwoordelijkheid (en dan ook van iedereen) *aangetoond* is. Volgens de enige ervaringsgrond van waaruit over vrijheid kan worden gesproken – als grond voor het feit dat zo iets als vrijheid überhaupt in aanmerking komt en ter discussie kan worden gesteld, zeker niet als grond die de vrijheid als gegeven zou kunnen bewijzen – *ligt de bewijslast voor de verklaring van het 'probleem' van de vrijheid bij hem die ze loochent*: hij beweert iets positiefs wanneer hij de onvoorwaardelijke determinatie van mijn en ieders handelingen wil waar maken. Niet de leer van de vrijheid, lijkt het ons, heeft bewijzen nodig – haar inhoud is minder een bewering dan een *toegeving* – maar de stelling van het determinisme. Het determinisme poneert zelfs een absoluut positieve 'vrijheid': het beweert dat wij, mensen, vrij zijn van iedere verantwoording, en dus 'vrij' te doen en te laten wat we willen, soeverein en niemand rekenschap verschuldigd.

Wie zich afvraagt wat hij moet doen, ervaart de vrijheid

Vanuit de ervaringsgronden, van waaruit de vraag naar de verantwoordelijkheid en vandaar het 'probleem' van de vrijheid worden gesteld, moet dus niet de stelling van de vrijheid worden bewezen – die is eerder een concessie, nl. van verantwoording – maar de stelling van *bestrijding* van de vrijheid, die eigenlijk gewoonweg de stelling van de onverantwoordelijkheid is, d.i. de stelling van het *determinisme*. Om het bestaan van de vrijheid te bestrijden moet de 'bewering' van haar bestaan *niet bewezen*, maar *weerlegd* worden. De vraag is, of dit wel mogelijk is.

